

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

139:2 • 2019

Plenaravlat, kultföremål och valvslagning: Sockenkyrkans ekonomi i Sverige 1430–1519

JONAS CARLQUIST

ÖRJAN KARDELL

Umeå universitet

Umeå universitet

I denna artikel diskuteras hur de kyrkoombyggnader som utfördes i Sverige efter pestens härjningar bekostades. Tidigare forskning har ofta förklarat att sådana investeringar gjordes möjliga tack vare donatorer. Vår undersökning antyder dock att så skedde endast i enstaka fall. Vanligen bör investeringarna i stället ha bekostats av sockenkyrkan själv. Men vilken betydelse hade de utfärdade plenaravlaterna som kunde inbringa extra medel och arbetskraft?

Inledning

Under 1430-talet märks en ekonomisk återhämtning efter den agrar kris som uppstått i och med digerdöden (1350) och följande pestepidemier. Rent påtagligt skönjs denna i de investeringar som då gjordes i befintliga kyrkor. Vi finner att nu valvslog man dessa, man byggde till sakristior och vapenhus och införskaffade nya kultföremål, till exempel dyra altarskåp från Lübeck och Nederländerna. I stor utsträckning försågs valven med kalkmålningar. Och strax därefter, från 1450-talet, började man nyproducera kyrkor i tidigare perifera områden. Något som inte hade skett på 100 år.¹

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. Ann Catherine Bonnier "Uppland under medeltiden – kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1981:2 (1981) s. 79 och 81; Janken Myrdal, *Jordbruket under feodalismen* (Stockholm 1999) s. 160 och Ann Catherine

Örjan Kardell, f. 1963, är Skoglig doktor i agrarhistoria. Han har under tiden 2009–2012 varit verksam som miljö-/skogshistoriker vid Umeå universitet. Under 2013–2014 var han anställd inom det tvärvetenskapliga projektet *Imitatio Mariae*.

E-post: orjank63@telia.com

Jonas Carlquist, f. 1961, är professor i nordiska språk vid Umeå universitet och har bland annat intresserat sig för medeltida filologi och texter från Vadstena klostrets systrakonvent. Han har behandlat Birgittasystrarnas skriftbrukskompetens och texters materialitet.

E-post: jonas.carlquist@umu.se

Inom forskningen råder konsensus om att 1400-talet innebar stora ekonomiska satsningar på sockenkyrkorna. Dessa är fortfarande fullt avläsbara i många av dagens kyrkobyggnader, men det råder delade meningar inom forskningen om hur om- och tillbyggnaderna samt övrig utsmyckning av kyrkorummet bekostades. Vem eller vilka betalade egentligen?

Frågan är svår att belägga empiriskt. Endast från sju sockenkyrkor finns något som kan liknas vid räkenskaper bevarade från senmedeltiden.² Därför står för närvarande två tentativa förklaringar emot varandra. Den ena utgår från belagda fall av donerade kultföremål, och tänker sig att det världsliga frälset i egenskap av donatorer/stiftare huvudsakligen står bakom merparten av utsmyckning och ombyggnation.³ Den motstående förklaringen vilar på en analys av hur effekterna av agrarkrisen slår mot olika grupper i samhället. Här tänker man sig att en stor del av periodens ombyggnationer bekostades av bönderna själva. Det världsliga frälset drabbades hårdast av agrarkrisens effekter. Minskade inkomster från frälsejorden innebar att särskilt lågfrälset inte hade råd att vidmakthålla grundkravet för sin skattefrihet: rustningen. Det världsliga frälsets numerär – manliga företrädare – minskar från cirka 1 000 personer till 500 under 1400-talet. Bönder som grupp var vinnare. Krisen resulterade i en kraftig sänkning av avgifterna på frälsejorden – både världslig och kyrklig – och från mitten av århundradet i fallande skattenivåer för självvägande bönder. Kyrkan däremot behövde inte rusta för att vidmakthålla sitt frälse, samtidigt som den hade inkomster i form av tionde från landets alla gårdar. Detta torde inneburi att en större del av överskottet från jordbruket blev kvar på lokal nivå.⁴

Bonnier, "Sockenkyrkorna under medeltiden", i Markus Dahlberg & Kristina Franzén (red.), *Sockenkyrkorna: Kulturarv och bebyggelsehistoria* (Stockholm 2008) s. 153–156.

2. Funbo, Hammarby och Hjalsta kyrkor i Uppland, Kumla i Närke, Visnum i Värmland och Bolstad i Dalsland samt Stöde i Medelpad. Därtill kommer Kalliala (Tyrvis) i Satakunta i Finland. Göran Dahlbäck "Stockapenningar, tjärtunnor och beläten: Något om den senmedeltida sockenkyrkans ekonomi", i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Stockholm 1991) s. 353.

3. Lena Liepe, *Den medeltida träskulpturen i Skåne: Produktion och förvärv* (Lund 1995); Mereth Lindgren, "Kalkmålningarna", Signums svenska konsthistoria: Den gotiska konsten (Lund 1996) s. 314–316; Jan-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria 2: Hög- och senmedeltiden* (Stockholm 1999) s. 144–145; Marian Ullén, "Kyrkobyggnaden", i *Sveriges kyrkohistoria 2: Hög- och senmedeltiden* (Stockholm 1999) s. 262; Carina Jacobsson, *Beställare och finansärer: Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet* (Visby 2002) s. 13 och Bonnier (2008) s. 167. En sammanställning av dokumenterade gåvor av kyrkokonst finns i Jacobsson (2002) s. 68–92.

4. Myrdal (1999) s. 150–152, 159–162 och 173–175. Se även Janken Myrdal, *Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse* (Stockholm 2003).

De två förklaringarna till hur investeringarna i sockenkyrkorna kunde bekostas går båda tillbaka på frågan om hur det senmedeltida samhällets ekonomi egentligen såg ut. Samhällsekonomin vilade på kontroll av jord och avgifter på denna.⁵ Med några få undantag brukades majoriteten av all jord, sedan allra senast 1300-talets mitt, som familjejordbruk inom ramen för byar alternativt ensamgårdar. Brukare var dels skattebönder vilka ägde sina gårdar, dels landbor (arrendatorer) vilka betalade en årlig avgift (avrad) för rätten att använda gården till jordägaren. Rent fysiskt innebar det att en stor jordägares jordinnehav inte var koncentrerat i stora sammanhängande ägodomäner. Det var i stället spritt i form av enskilda gårdsbruk, vanligen utan fysiskt samband mellan den stora jordägarens olika landbogårdar. Det världsliga frälset kunde därmed donera jord till en kyrklig institution, i form av en gård, som kunde ligga litet var som helst i förhållande både till mottagande institution och donators sätesgård. Frälseprivilegier – världsligt och kyrkligt frälse – medförde att gårdarna förelåg i olika kategorier, jordnaturer. Jordnaturen reglerade de villkor – skyldigheter och avgifter – som var förknippade med innehav av en viss jordnatur vis ä vi kronan: skatt, avrad från kronojord, rustning eller skattefrihet.⁶

Ovanstående utveckling delar Sverige med övriga Västeuropa, dock med en viss tidsförskjutning.⁷ I Europa tog omvandlingen fart kring år 1000, i norra Frankrike, medan den svenska påbörjades ett par århundraden senare. Slutresultatet är dock lika så till vida att jorden i huvudsak förelåg som enskilda familjejordbruk under arrendatorer eller själväggande bönder. En annan likhet är att jord var något som donerades till religiösa institutioner, exempelvis kloster. Under hela den europeiska medeltiden fanns det kloster, och klostrens bevarade jordeböcker och diplom har varit föremål för forskningens intresse för att förstå hur de lyckades bli stora jordägare, och hur man här förökade och brukade sitt jordinnehav över tid. I Sverige har motsvarande undersökningar gjorts

5. Ulf Sporrang, "Om jordägande och odling i Sverige under medeltiden: Tankar kring en karta som redovisar olika former för arv av jord", i Göran Dahlbäck m. fl. (red.), *Medeltidens mångfald: Studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm på 60 årsdagen den 8 mars 2007* (Stockholm 2008) s. 345–361.

6. Alf Ericsson, *Terra mediaevalis: Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige* (Uppsala 2012) s. 38–42.

7. Thomas Lindkvist, "Från träl till landbo: Uppkomsten av det medeltida godssystemet i Europa och Norden", i Thomas Lindkvist & Janken Myrdal (red.), *Trälar: Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid* (Stockholm 2003) s. 9–21.

förutom på kloster, även på domkyrkor under 1900-talet.⁸ Sockenkyrkan som institution har vad vi vet inte undersökts på motsvarande sätt, vare sig i internationella eller i svenska studier. Sannolikt beror detta på att enskilda sockenkyrkor inte har haft så stora jordinnehav att det har krävts att jordeböcker har upprättats, eller att sådana förlorats under tidens gång. Källmaterialet som finns kvar är enskilda diplom rörande köp, försäljningar och byten som är att likna vid arkivmässiga nålar i en höstack i jämförelse med en sammanhållen jordebok eller serier av jordeböcker.

Vad som dock skiljer europeiska donationer till kloster från svenska senmedeltida är att de ofta består av kontanta medel eller ränteintäkter från och med 1300- och 1400-talen. I Sverige är jord den vanligaste donationsformen senmedeltiden ut, även om andra typer av gåvor förekommer. Syftet med en donation var dock lika under motsvarande århundraden, både i Europa och Sverige. Den skulle gynna en snäv krets av människor i religiös bemärkelse, donator och dennes närmaste släktkrets.⁹

Syfte och frågor

Vårt övergripande syfte är att kasta nytt ljus över hur 1400-talets konstaterade investeringar i sockenkyrkor gick till. Vi vill angripa detta kvantitativt. Genom att kombinera antikvariskt beskrivna medeltida kyrkobyggnader med beskrivningar av den medeltida jordägarsituationen i samma socknar menar vi att det går att komma längre i tolkningen av vad som egentligen skedde. Detta är möjligt då vi kan utnyttja resultat från de två långvariga antikvariskt-historiska forskningsprojekten *Sveriges kyrkor* och *Det Medeltida Sverige*. Båda har ett katalogiserande arbetssätt och lämpar sig väl för jämförelser då samma parametrar har beskrivits på likartat sätt över tiden, kyrka för kyrka och socken för socken, inom respektive projekt. Här begränsas vi dock av att långt ifrån alla senmedeltida kyrkor eller socknar är beskrivna, samt av det faktum att det världsliga frälset återfanns huvudsakligen i nuvarande Svea- och Götaland.¹⁰

8. Catharina Andersson *Kloster och aristokrati: Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt* (Göteborg 2006) s. 19–34.

9. Andersson (2006) s. 56–63. Se även Arnoud-Jan Bijsterveld, "The Medieval Gift as Agent of Social Bonding and Political Power: A Comparative Approach", i Esther Cohen & Mayke de Jong (red.), *Medieval Transformations: Texts, Power, and Gifts in Contexts* (Leiden 2001).

10. Jämför med Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid: Från drottning Margareta till Kristian II* (Stockholm 2003) s. 121–124.

För en region, geografiskt belägen söder om Norrland, där forskningsprojektets verksamhet har sammanfallit under lång tid, skulle det därmed vara möjligt att ställa såväl det världsliga frälsets närvaro och jordinnehav i enskilda socknar som sockenkyrkans jordinnehav i samma socken mot innehållet i antikvariska kyrkoberskrivningar. Vidare finns en möjlighet att via det digitaliserade *Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek* (SDHK) göra en total genomgång av samtliga diplom som rör rent kyrkliga förhållanden med avseende på donationer av jord, kyrkliga jordaffärer samt plenaravlatsbrev utfärdade till förmån för kyrkliga institutioner. På så vis skulle vi kunna få upplysningar av kvantitativ art rörande den senmedeltida sockenkyrkans ekonomi vilka kompletterar och kompenserar det spröda informationsinnehåll som de fåtaliga räkenskaperna representerar. I en förlängning skulle det därmed vara möjligt att bedöma relevansen i de två förklaringarna till senmedeltidens investeringar i sockenkyrkor, vilket också är vår målsättning.

Vi vill alltså försöka ge en tydligare bild av hur de många nyproduktioner och omfattande renoveringar av tidigare kyrkor kunde bekostas genom att ta in, i detta sammanhang, nytt och oprövat källmaterial i vår undersökning. Vi vill pröva huruvida enskilda sockenkyrkor hade att förlita sig på donationer från frälset för att möjliggöra förändringarna, eller om sockenkyrkorna hade att förlita sig på egna inkomster från till exempel jord. Vi vill även pröva vilken roll kyrkornas plenaravlatsbrev spelade. Vår undersökning problematiserar således tidigare forsknings tankar om förutsättningarna för hur det svenska kyrkolandskapet kunde förändras så påtagligt från och med 1430-talet.

Undersökningen består av tre delar. Den inledande delen avser att belysa sockenkyrkans förmåga att dra till sig donationer av jord i förhållande till dess agerande på jordmarknaden. Sockenkyrkans agerande kan jämföras med andra religiösa institutioner inom den kyrkliga hierarkin. Således vill vi skapa en sammanhållen bild av de kyrkliga jordtransaktionerna.

Den andra delen av undersökningen vill belysa sockenkyrkornas antikvariskt belagda spår av utsmyckning i förhållande till dessas jordinnehav i den egna socknen. Här görs också ett försök att fastställa i vad mån det världsliga frälset bidragit.

Den tredje avser att analysera plenaravlatsbrevens funktion i samband med om- och nybyggnation och utsmyckning av kyrkorummet.

Internationell forskning brukar i sammanhanget anföra att plenarav-latsbrev, utfärdade för enskilda kyrkliga institutioner, också hade en praktisk funktion – att generera inkomster för mottagande institutions byggnadsfond, *fabrican*.¹¹ Men svensk forskning har sällan tagit hänsyn till plenaravlatsbrevens möjliga ekonomiska funktion. Hur många ple-naravlatsbrev som finns utfärdade för svenska sockenkyrkor i förhål-lande till det totala antalet kyrkor har inte undersökts. Däremot har det hävdats att de var mycket vanliga under senmedeltiden i landets kyrkor och kloster.¹²

Innan vi går vidare med en närmare presentation av källmaterialet, behöver vi dels ge ett bakomliggande, senmedeltida, sammanhang till företeelserna skärseld och avlat, dels ge en bild av sockenkyrkans eko-nomiska förutsättningar inom den kyrkliga hierarkin.

Skärseld och avlat

Den medeltida uppfattningen om skärselden har inte ett direkt eller tydligt stöd i Bibeln, utan tycks vara sprungen ur folkliga uppfattningar som stegvis formaliserades i växelverkan med kyrkliga utspel.¹³ Upp-fattningen om skärselden anses vidare vara fullt utbildad mot slutet av 1100-talet.¹⁴

Skärselden betraktades av sin samtid som en nödvändig hållplats på vägen till himmelriket. I skärselden renades de avlidnas själar från syn-der som begåtts under jordelivet. Människan var axiomatiskt syndfull och därmed var jordelivet det i sin helhet. Oavsett hur rättrådigt en människa levt hade hon att räkna med att hennes själ behövde tillbringa en längre eller kortare tid i skärselden efter döden; till och med de flesta av kyrkans tjänare hade att påräkna en vistelse där. Hur lång tid re-ningen tog visste inte kyrkans företrädare att berätta men det antogs att tidsutdräkten var beroende av syndernas art och antal.

11. Robert Norman Swanson, *Indulgences in Late Medieval England: Passports to Paradise* (Cambridge 2007) s. 51.

12. Carl-Gustaf Andersson, "De medeltida avlatsbrev – Instrument för kyrkans verksamhet", i Carl Gustaf von Ehrenheim (red.), *Kungs-Husby i Trögd: Kungsgård, kyrka och socken* (Stockholm 1992) s. 99 och Pernler (1999) s. 30.

13. Pernler (1999) s. 72.

14. Catharina Andersson, "Andliga gåvor i världsligt bruk – Om den religiösa gåvan som social och maktskapande handling", i Hans Jacob Orning, Lars Hermanson & Kim Esmark (red.), *Gaver, ritualer og konflikter: Ett rettsantropologiskt perspektiv på nordisk middelalderhis-torie* (Oslo 2010) s. 50.

Samtidigt som skärselden var skrämmande fanns det ändå ett inbyggt hopp i fenomenet eftersom vistelsen i skärselden förebådade själens ankomst till himmelriket. Skärseldens plågor var nämligen ett led på vägen till människornas botgöring. En förtappad människa var dock helt förlorad, och hennes själ hamnade efter döden direkt i helvetet. Det cirkulerade historier om själar som varit på besök i skärselden. Fruktansvärda scener beskrevs. Flera varianter fanns på svenska och är bevarade i både världsliga och religiösa handskrifter.¹⁵

Synd och botgöring blev således centralt för medeltidens kristna. Botgöringen bestod av ett fysiskt straff som var tydligt definierat i så kallade *penitentialier*, vilka meddelade ”a mathematical equivalent of punishment for specific and identified sins”.¹⁶ Botsakramentet gav således syndaförlåtelse – befrielse från skuld och de eviga straffen – men det gav inte gottgörelse, *satisfactio*. För detta krävdes skärselden. För att få syndaförlåtelse var även bikten central. Den botfärdige behövde dels erkänna begångna synder, dels visa uppriktig ånger. Biktfadern hade rätt att ge gudomlig förlåtelse, men för syndaren krävdes också ett kyrkostraff som således var reglerat med en viss tidsutdräkt i skärselden för syndarens själ.

Möjligheten för kyrkan att efterskänka straffen fanns i och med Kristi och helgonens outtömliga förtjänster, det vill säga samlade goda gärningar som kunde omvandlas till botgöring för människor och delas ut i form av dagar som avräknades på botgöringstiden i skärselden.¹⁷ Tanken fick sedan sin teologiska utformning i påven Clemens VI:s jubileumsbulla *Unigenius Dei Filius* (1343) om ”kyrkans skatt” – Kristus och helgonens goda gärningar – som avlatens grund.¹⁸

Föreställningsvärlden kring skärselden och avlat innehöll också möjligheter för en människa att redan i jordelivet vidta åtgärder för att tiden i skärselden skulle bli så kort som möjligt. Förutom ett fromt och rättrådigt leverne kunde hon genom goda gärningar, gåvor till kyrkliga institutioner, frivilligt påtagen valfärd eller pilgrimsresa, religiösa insti-

15. Jonas Carlquist, *De fornsvenska helgonlegenderna: Källor, stil och skriftmiljö* (Stockholm 1996) s. 53.

16. Swanson (2007) s. 11.

17. Detta är uttryckt formelartat i avlatsbrevet: *tociens de omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli, apostolorum eius, meritis et auctoritate*. På svenska: förlitande oss på den allsmäktige Gudens barmhärtighet och Petrus och Paulus, hans heliga apostlars, förtjänster och myndighet. Se Andrén (2006) s. 28.

18. Andrén (1992) s. 90–91.

tutioners och helgons förböner, bygga upp ett ”pluskonto” vilket vägdes emot det ”minuskonto”, som jordelivet i övrigt hade medfört både för den enskilda individen och så småningom också för avlidna anförvantes själar som redan befann sig i skärselden. Detta stod helt vid sidan av vad kyrklig botgöringspraxis kunde ålägga henne.¹⁹

Kyrkan hade själv mycket tidigt, på 200- respektive 400-talet, jämställt goda gärningar och gåvor till kyrkan på en slags moralisk värdeskala.²⁰ Goda gärningar kunde vara lika meriterande som gåvor till kyrkan eller tvärtom. Med mycket hög sannolikhet skulle man kunna påstå att det fanns ett mentalt och verkligt upplevt behov för senmedeltidens människor att redan under jordelivet på olika sätt försöka påverka livet efter detta, ett behov som den katolska kyrkan hade att tillmötesgå som en anpassning till världsligt initierade religiösa föreställningar.²¹

Mot bakgrund av vad som sagts ovan om skärselden, blir böner, förböner och mässor till förmån för stiftare/donator/testator och vederbörandes anförvanter, såväl levande som döda, mycket värdefulla kyrkliga gengåvor. Ett liknande resonemang kan teoretiskt också tillämpas på den medeltida helgonkulten.²² En gåva till helgonet, oavsett storlek, antogs resultera i en motprestation – en helgonets förbön till gagn för den individ som initialt skänkt gåvan.²³

Föreställningarna om skärselden och avlat har i vår undersökning betraktats som primus motor för de gåvor kyrkan fick. Föreställningarna fick konsekvens dels via kyrkans botgöringssakrament, dels via människors önskan att förkorta sin vistelse i skärselden.

Aspekter på sockenkyrkans ekonomi

Sockenkyrkans förmögenhet och inkomster var uppdelad på *mensa* och *fabrica*. Mensa var prästbordets del av tiondet ($1/3$) som disponerades av kyrkoherden, fabrica var sockenkyrkans byggnadsfond ($2/9$ av tiondet) och användes för underhåll, bygge, utsmyckningar och löpande utgifter

19. Jämför både visuella och textuella skildringar av en syndare inför domen då dennes gärningar läggs i olika vågskålar.

20. Bijsterveld (2001) s. 128.

21. Andersson (2006) s. 7 och Andersson (2010) s. 39, 50.

22. Andersson (2010) s. 49. För helgonkult i Sverige, se även Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992) s. 12–16 och Janken Myrdal & Göran Bäärnhielm, *Kvinnor, barn & fester i medeltida mirakelberättelser* (Skara 1994) s. 99–113.

23. Se Dahlbäck (1991) s. 358–359 och Pernler (1999) s. 72.

nödvändiga för gudstjänstens och kultens genomförande av typen vin, vax, oblater, rökelse och myrra etcetera. Resterande del av tiondet var uppdelat mellan biskopen och de fattiga, 2/9 vardera.²⁴

Göran Dahlbäck har analyserat två sammanhållna femtonårsperioder under 1400-talet från de svenska sockenkyrkoräkenskaper som är mest utförliga: en för Kumla kyrka, respektive en för Funbo kyrka. Han visar över tid att den största delen av sockenkyrkornas kostnader inte utgjordes av årliga utgifter, sådana belöpte sig bara till cirka en fjärdedel. Den största delen utgjordes i stället av kostnader för byggande och underhåll, och för inköp av inventarier. Sockenkyrkan kunde alltså lägga undan cirka 75 procent av sina inkomster, cirka 25–28 mark penningar årligen.²⁵ I förlängningen betyder detta att sockenkyrkan genom eget sparande borde ha kunnat få ihop ganska stora belopp, även om delar av summan avsattes för årligt underhåll. Dahlbäck menar att de bägge undersökta kyrkornas ekonomiska utrymme att bekosta byggande, underhåll, kultföremål och andra inventarier, ”tycks ha varit betydande, men inte obegränsat, under 1400-talets senare hälft”.²⁶

Någon förvaltningsprincip i modern bemärkelse som att investera sockenkyrkans pengar i något värdebeständigt, till exempel jord eller ädelmetall, ser Dahlbäck inget spår av i de bevarade räkenskaperna. Han frågar sig om det ens fanns utrymme eller *vilja* (Dahlbäcks kursivering) till en sådan modern investeringsprincip i sockenkyrkans ekonomiska förvaltning.²⁷ När det gäller att investera i jord kan det ju tyckas att Dahlbäcks slutsats är märklig då han i samma arbete tydligt framhåller att de bägge kyrkornas ekonomiska grundval bestod av inkomster från jord (85 procent), tionde från alla gårdar i socknen, respektive avrad från sockenkyrkans egna gårdar.²⁸

I en tidigare artikel diskuterar dock Dahlbäck möjligheterna för en privatperson eller en institution att under senmedeltiden investera tillgångar på ett värdebeständigt och räntebärande sätt. Intressant i sammanhanget är att investering i jord eller stadsfastigheter förbehålls ”dem

24. Gunnar Olsson, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut* (Göteborg 1947) s. 28–29 och Dahlbäck (1991) s. 354, 365.

25. 1 mark i penningräkningssystemet motsvaras av 8 öre eller 24 örtugar eller 192 penningar. Under 1400-talet myntades endast penningar, örtugar och halvörtugar. Värdet av 1 mark måste därför erläggas i en kombination av dessa mynt eller också i varor s.k. värdeören.

26. Dahlbäck (1991) s. 375.

27. Dahlbäck (1991) s. 373–374.

28. Dahlbäck (1991) s. 359.

som hade medel i tillräckligt stor omfattning, och som hade vana och möjlighet att förvalta egendomar”.²⁹ För de grupper i samhället som hade mindre överskott att placera – bönder och hantverkare – var däremot *theusaurering* huvudalternativet, det vill säga att värdesäkra medlen i bearbetade eller obearbetade metaller.³⁰ Om vi överför Dahlbäcks allmänna ekonomiska resonemang till den kyrkliga hierarkin skulle denna hypotetiskt kunna behandlas analogt; sockenkyrkan skulle kunna ses som den del av den kyrkliga hierarkin som hade mindre överskott och därför i huvudsak inte investerade i jord, samtidigt som domkyrkor och kloster, med förmodat större överskott, gjorde det. Här skulle således nivån på det årliga överskottet begränsa möjligheterna för sockenkyrkan.

Sven-Erik Pernler utpekar, liksom Dahlbäck ovan, 1400-talets andra hälft som en period med ökat ekonomiskt utrymme. Vidare menar Pernler att kyrkan som institution var en av de mest framgångsrika och största godsförvaltarna. Inkomsterna från kyrkans cirka 15 000 gårdar bidrog till att bland annat ”förse kyrkor med orglar, målningar och altarskåp samt mycket annat”.³¹ Den kyrkliga godsförvaltningsprincipen var entydigt fastlagd, fortsätter han. De ansvariga, på alla nivåer, ”skulle se till att värdet på kyrkans jordegendomar ständigt förmerades i antal och värde, inte minskade”.³² Det entydigt fastlagda i den kyrkliga godsförvaltningsprincipen var i själva verket att den kanoniska rätten generellt förbjöd kyrkan att avyttra jord. Det kunde endast få ske under tre förutsättningar: att det var nödvändigt, att det var till nytta för kyrkan, eller att det krävdes för vissa kristliga gärningar. Nyttans ansågs föreligga om kyrkan genom att avyttra jord kunde förvärva annan och bättre, eller om hon gjorde sig av med gods som var till skada eller av ringa värde. När det gällde det senare fallet kunde byten genomföras; här lade kyrkan pengar emellan för att få ett bättre stycke jord än det hon bytte bort.³³

Bristen på utförliga räkenskaper gör att det är svårt att bedöma vad priset på ett kultföremål egentligen innebar för en sockenkyrkas ekonomi i form av en kostnad. En framkomlig väg är att sätta värdet på

29. Göran Dahlbäck ”Jord som kapitalplacering”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1981:2 (1981) s. 68.

30. Dahlbäck (1981) s. 86.

31. Pernler (1999) s. 145.

32. Pernler (1999) s. 145.

33. Göran Dahlbäck, *Uppsala domkyrkas gods innehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Stockholm 1977) s. 309.

exempelvis ett kultföremål i relation till värdet på andra företeelser för att få en uppfattning om hur dyrt eller hur pass stor ekonomisk ansträngning det egentligen innebar att införskaffa föremålet. Laurens Ulfsson i Vadstena erhöll år 1473 135 mark för en Mariabild i Kumla kyrka.³⁴ Det stora Birgittaskåpet i Vadstena som beställdes år 1455 och skulle utföras av Hans Hesse i Lübeck kostade 332 lübska mark varav två tredjedelar skulle betalas av kung Karl Knutsson Bonde.³⁵ Hjalsta kyrka betalade 1480 nio daler³⁶ för en Sankt Staffansbild, år 1498 20½ mark för ett altarskåp, år 1510 20 mark för ett Sankt Ursulaarbete och år 1520 42 mark för ett Vårfrubeläte.³⁷ Kumla kyrkas nio inköp av skulpturer och altartavlor mellan 1420 och 1514 verkar ha kostat minst 550 mark.³⁸

I jämförelse anger Gabriela Bjarne Larsson priset för en normalstor gård till 50–60 mark penningar under perioden 1300–1500.³⁹ Vi har inte undersökt detta systematisk, utan enbart gjort stickprov, och bland dessa har vi inte hittat något som motsäger ovanstående. Vi har däremot hittat några få fall där värdet på en gård uttrycks i värdeören. I båda fallen rör det sig då om ödegods – jord som saknar brukare – där värdet i det ena fallet sätts till två oxar för en halv ödegård.⁴⁰ I det andra har ett ödegods varit pantsatt till kyrkan för ett värde som motsvarar fyra kor.⁴¹ Vidare erhöll Albrekt guldsmed från Söderköping sex kor i betalning för utfört arbete av sockenkyrkan i Grebo.⁴² Bjarne Larsson redovisar ett fall där åtta kor värderades till 30 mark penningar.⁴³ Vi har också ett exempel där en person lagt ut 20 mark för två pund vax avsedda för ljus, något han önskade bli ersatt för i bland annat oxar.⁴⁴ En ox e

34. Jacobsson (2002) s. 67.

35. Jacobsson (2002) s. 71.

36. 1 daler = 4 mark.

37. Åke Nisbeth, "En medeltida räkenskapsbok från Hjalsta kyrka", *Fornvännen* (1956) s. 117–118.

38. Jan von Bonsdorff, *Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters* (Helsingfors 1993) s. 127.

39. Gabriela Bjarne Larsson, *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500* (Stockholm 2010) s. 106–107.

40. Svenskt Diplomatariums Huvudkartotek (SDHK) 33565, 33564 (dubblott).

41. SDHK 26992.

42. SDHK 25887, 26093.

43. Bjarne Larsson (2010) s. 174.

44. SDHK 34649. För vax, se vidare Erik Husberg, *Honung, vax och mjöd: Biodlingen i Sve- rige under medeltid och 1500-tal* (Göteborg 1994) s. 80–90.

1400-talets Arboga värderades till 14 öre.⁴⁵ En fullvärdig stridshäst, som ingick i rustningskraven för det världsliga frälset, skulle enligt lag minst vara värd 40 mark. En vanlig häst tre till fyra mark.⁴⁶

I Bo Franzéns avhandling framgår det vidare att det var stor prisskillnad mellan ett stenhus i en stad och en borgargård uppförd i trä. Franzén anger värdet på ett stenhus till 300 mark penningar vilket har sin motsvarighet i medeltida diplom som anger priser mellan 250 och 350 mark.⁴⁷ En stadsgård i trä värderades däremot endast till omkring 40 mark.⁴⁸ Vi har i vårt material flera noteringar på 30 mark.⁴⁹ Emellertid säger detta oss inte vilket värde en sockenkyrka i sten representerade, dock kan man kanske sluta sig till att en kyrka sannolikt inte kostade – material och arbete – mindre än ett stenhus i staden att uppföra.

Källmaterial och metod

Vårt huvudsakliga källmaterial för undersökningen har varit *Svenskt Diplomatariums huvudkartoteks* (SDHK) registertexter.⁵⁰ Detta digitala register innehåller strax över 40 000 poster av enskilda diplom från år 817–1540.⁵¹ Varje post innehåller uppgifter om datum och utfärdandeort samt register av enskilda brev (diplom), det vill säga sammanfattningar av innehållet på modern svenska. Samtliga poster för perioden 1430–1519 utgör tillsammans 19 411 styck. Dessa har genomskotts efter diplom som rör donationer, testamentariska och själågåvor, av jord och gåvor till kyrkliga institutioner, inte bara till sockenkyrkor. Även sådana poster som behandlar kyrkliga institutioners jordaffärer – köp, försäljningar och byten – har markerats. Vi har även noterat alla plenaravlatsbrev i SDHK för samma period.

Ur denna grupp har vi sedan arbetat vidare med de plenaravlatsbrev som finns utfärdade för sockenkyrkor belägna inom nuvarande Sverige,

45. Bo Franzén, *Sturetidens monetära system: Pant eller penningar som information i köpstaden Arboga* (Stockholm 1998) s. 171.

46. Se Franzén (1998) s. 146; Larsson (2003) s. 122. Som jämförelse har vi i vårt material diplom som omtalar hästar som värderats både lägre och mycket högre än 40 mark: SDHK 22329, 24851, 33190 och 34223.

47. Franzén (1998) s. 65 samt SDHK 26588 och 22136.

48. Franzén (1998) s. 176 och not 280.

49. SDHK 25125, 39377 och 29246.

50. Se vidare <https://riksarkivet.se/Media/pdf-filer/NAD/SDHK_%20anvisningar-och-soktips.pdf> (14/8 2018).

51. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK). <<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>> (14/8 2018).

med vissa geografiska undantag för att anpassa urvalet efter medeltida förhållanden. Plenaravlatsbrev har kontrollerats mot det primära källmaterialet, diplomerna, där så har befunnits nödvändigt. För alla sockenkyrkor försedda med plenaravlatsbrev har vi sedan så långt det låtit sig göra inhämtat antikvarisk information om kyrkobyggnaden via *Sveriges kyrkor*⁵², Bebyggelseregistret⁵³ (BeBR) vid Riksantikvarieämbetet, Herdaminnen samt de av Svenskt Diplomatarium, stiftsvis, insamlade kyrkibeskrivningarna.

Därtill kommer *Det Medeltida Sveriges* (DMS) häften som rör Uppland vilket är det landskap i Sverige som är mest välinventerat av både DMS och Sveriges kyrkor.⁵⁴ Totalt nio stycken häften utgivna av DMS mellan åren 1972 och 2010 har gått igenom.⁵⁵ Här har vi identifierat 91 socknar där urvalskriteriet varit att sockenkyrkan skall ha blivit försedd med invändiga tegelvalv under 1400-talet. 55 av dessa socknar i denna grupp har undersökts ytterligare utifrån den förutsättningen att DMS i sin redovisning av kyrkojorden i socknarna särredovisat hur många gårdar som tillhörde sockenkyrkan. Arbete och urval har väsentligt förenklats av att DMS i sin beskrivning av enskilda socknar alltid tar med ett sammandrag av den antikvariska undersökning som Sveriges kyrkor har gjort.

52. Se vidare <www.vitterhetsakad.se/publikationer/serier/Sveriges_Kyrkor> (14/8 2018).

53. BeBR är digitalt och består av ett nationellt register med information om det byggda kulturarvet. Se vidare <www.raa.se/hitta-information/bebyggelseregistret/> (14/8 2018).

54. DMS 1:1 Göran Dahlbäck, Bengt Jansson & Gunnar T. Westin, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 1 Norra Roden* (Stockholm 1972); DMS 1:2 Göran Dahlbäck, Olle Ferm & Sigurd Rahmqvist, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 2 Tiundaland: Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad* (Stockholm 1984); DMS 1:3 Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T. Westin, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 3 Tiundaland: Bälinge, Norunda, Rasbo* (Stockholm 1982); DMS 1:4 Rune Janson, Sigurd Rahmqvist & Lars-Olof Skoglund, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 4 Tiundaland: Tierp, Väla, Vendel, Oland, Närke, Närdinghundra* (Stockholm 1974); DMS 1:5 Sigurd Rahmqvist & Lars-Olof Skoglund, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 5 Attundaland: Lyhundra, Sjuhundra* (Stockholm 1986); DMS 1:6 Olle Ferm & Mats Johansson, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 6 Tiundaland: Hagunda härad* (Stockholm 1988); DMS 1:7 Olle Ferm, Mats Johansson & Sigurd Rahmqvist, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 7 Attundaland: Bro härad, Färingö tingslag, Adelsö socken, Sollentuna härad* (Stockholm 1992); DMS 1:8 Olle Ferm, Mats Johansson & Sigurd Rahmqvist, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 8 Fjädrundaland: Simtuna, Torstuna* (Stockholm 1994) och DMS 1:9 Sigurd Rahmqvist, *Det Medeltida Sverige: Uppland, 9 Fjädrundaland: Trögö* (Uppsala 2010).

55. DMS är ett historiskt forskningsprojekt, för närvarande vid Riksarkivet och dess enhet Svenskt Diplomatarium, som kartlägger den medeltida bebyggelsen i Sverige. Se vidare <<https://riksarkivet.se/det-medeltida-sverige>> (14/8 2018).

Kyrkans jordtransaktioner

Andersson har undersökt jorddonationer till svenska kloster i samband med att det världsliga frälset skänkte en dotter till klostret. Såväl dotter som medföljande jorddonation (ingift) är att betrakta som gåvor vilka sätter givaren i en ställning där denne kan ställa krav på olika typer av motprestationer från klostrets sida.⁵⁶ Detta synsätt kan också med fördel tillämpas på andra typer av jorddonationer till medeltida religiösa institutioner som testamentariska gåvor och själågävor.⁵⁷

Det finns likheter och olikheter mellan kategorierna testamenten och själågävor. Likheten ligger i att båda består huvudsakligen av donationer av jord till kyrkan och att det fanns ett tak i lagen för donationens storlek i förhållande till donators totala förmögenhet. Skillnaden utgörs av att i det förstnämnda fallet kommer gåvan av jord kyrkan till del först efter donators död, något som gör att det kunde dröja årtionden innan gåvan föll ut. Själågävan, däremot utföll så att säga i realtid, den blev tillgänglig direkt i samband med att gåvohandlingar upprättades: två identiskt lydande handlingar, en för mottagare och en för donator. Juridiskt sett krävdes för både testamentsgåvor och själågävor dock att jorddonationen offentliggjordes på tinget – fastfors – för att jorden skulle ansetts ha bytt ägare. Därmed upprättades ett fastebrev. Själågävan innehåller nästan alltid explicita krav i skrift på motprestationer från mottagarens sida, medan testamentsgåvan inte alltid har detta utsatt. Forskningen är dock överens om att även testamentariska jorddonationer krävde någon slags motprestation från mottagaren.⁵⁸

Jorddonationerna skedde på en jordmarknad där jordnaturerna varit låsta sedan 1396. Låsningen innebar för det första att jordnaturen inte ändrades om jorden fick en ny ägare, skattejord blev automatiskt inte frälsejord bara för att den nye ägaren tillhörde det världsliga eller kyrkliga frälset. För det andra innebar de låsta jordnaturerna att jordmarknaden i praktiken begränsades ytterligare utöver de inskränkningar som redan arvs- och börsrätten innebar.⁵⁹ Skattejord kunde i praktiken bara köpas

56. Andersson (2006) s. 83–85.

57. Andersson (2006) och Bjarne Larsson (2010) s. 90–91.

58. Bjarne Larsson (2010) s. 89–93, 101–103 och 126–127.

59. Den bästa introduktionen till hur arvs- och börsrättsliga regler påverkar jordmarknaden ges i Bjarne Larsson (2010) i anslutning till respektive kapitel i volymen om sätten att förvärva jord: arv, gåva, byte, köp och pant. Se även Gabriela Bjarne Larsson *Stadgelagstiftningen i senmedeltidens Sverige* (Stockholm 1994) s. 183–184.

eller bytas mellan skattebönder, frälsejord enbart mellan och inom det kyrkliga eller världsliga frälset. Jordmarknaden förvandlas därmed till ett slags nollsummespel där ingen av jordnaturerna i princip kunde öka sin totala andel annat än genom kolonisation och nyodling.⁶⁰

Sammanlagt 1258 poster från SDHK rör donationer av jord till kyrkan.⁶¹ Vi har delat in dessa efter respektive religiös institution som mottagit donation: sockenkyrka, domkyrka, kloster och övriga. Med donationer till sockenkyrka räknar vi alla jorddonationer som är ställda till en namngiven sockenkyrka, kyrkoherde eller kyrkopräst eller till prästbordet vid en namngiven kyrka eller socken. Likaledes för donationer till domkyrka räknar vi sådana som är ställda till någon präst med anknytning till en domkyrka – biskop, ärkedjäkne, domprost eller kanik – men även donationer till särskilda altarstiftelser eller kapell i en domkyrka. Som donationer till kloster räknar vi förutom donationer direkt till klostret, sådana som omnämner en abbot/abbedissa eller prior/priorinna. Övriga donationer i materialet rör hospital och helgeandshus. Vi har dock inte tagit hänsyn till om en eller flera poster avser en och samma donation. Det betyder att en donation teoretiskt kan härröra från åtminstone tre olika handlingar, fler om donationen ifrågasatts av arvtagare till donator efter donators död.⁶² Detta betyder dock inte att varje donation i källmaterialet är känd genom två eller flera poster. Det vanligaste är ett singulart belägg för en enskild donation i SDHK.

Genomgången visar att kloster får flest donationer över tid, 690 eller strax över hälften. Därefter följer donationer till en domkyrka, 359 styck. Tillsammans står alltså kloster och domkyrka som mottagare av över 4/5 av donationerna. Undergruppen övriga får 1/10 (125 styck). Minst antal donationer verkar sockenkyrkor få, endast 84 styck. Detta bör tolkas som att sockenkyrkans förmåga att dra till sig donationer var begränsad. Tar man även bort sådana poster som rör en och samma donation blir antalet belagda donationer till sockenkyrkor enbart 70 stycken. Dessa

60. Bjarne Larsson (1994) s. 184–186 och Larsson (2003) s. 348.

61. Vi har inte tagit med donationer i samband med att en dotter skänks till ett kloster därför att avkastningen från ingiften var till för att betala dotterns uppehälle i klostret. Därmed menar vi ökar inte klostrets nettoinnehav av jord eftersom avkastningen från ingiften redan är öronmärkt. Det samma gäller för donationer till helgeandshus och hospital där någon/ra person/er inger sig själv/a till den religiösa institutionen till döddagar och bekostar det hela med en jorddonation till institutionen i fråga vilken skall stå för dennes/deras uppehälle.

62. Se vidare Bjarne Larsson (2010) s. 126–127 och 180–182.

fördelar sig i sin tur på 59 sockenkyrkor där 50 av dem har fått en donation vardera, övriga två eller flera.

För att få en uppfattning om omfattningen av kyrkans jordtransaktioner måste även donationerna ställas mot de jordaffärer – köp, byten och försäljningar – som kyrkan gjorde. Utifrån samma undergrupper och urvalsmetodik som för donationer ovan har vi studerat hur kyrkans jordaffärer fördelade sig under vår undersökningsperiod. Det visar sig vara domkyrkan som gör flest jordaffärer, 848 poster av sammanlagt 1778. Även klostren gör många jordaffärer, 557 poster berör kloster. Så både kloster och domkyrka är, föga förvånande, de dominerande både när det gäller donationer och jordaffärer, och bör således ses som de två mest ekonomiskt starka undergrupperna. Sockenkyrkors jordaffärer omnämns endast i 218 poster.

Om vi granskar de dominerande institutionernas transaktioner närmare kan vi bryta ned dem i kategorierna köp, försäljning, byte och annat. Köp innebär att man köper jord och försäljning att man säljer jord. Byte handlar om att mer avlägset belägna gårdar kunde bytas mot sådana som låg närmare till, exempelvis försökte man att koncentrera jordinnehavet till en viss geografisk trakt.⁶³ Detta gjordes huvudsakligen genom byten. Under kategorin annat har vi samlat alla andra typer av transaktioner, till exempel pantsättning, pantköp eller räntor från jord eller stadsfastigheter.⁶⁴

Domkyrkans jordaffärer handlar vanligen om att den köpte jord (463 poster), detta är dubbelt så vanligt som att den bytte jord (238 poster). För kloster utgör jordköp och byten 1/3 vardera av antalet poster (173 respektive 199 styck). Kloster köper och byter jord ungefär lika ofta och i samma utsträckning, medan domkyrkan tycks ha en preferens för jordköp. Detta kan tolkas som att kloster och domkyrkor var de enda två kyrkliga institutionerna som relativt obehindrat kunde delta på jordmarknaden, tack vare sitt jordinnehav och därmed implicit förmodade större överskott.

Sammanlagt 218 poster i SDHK omtalar sockenkyrkors jordaffärer. Rensas sockenkyrkans andel av posterna från sådana som rör en och samma affär återstår 192 transaktioner fördelade på 159 sockenkyrkor.

63. Se vidare om byten i Bjarne Larsson (2010) s. 126–150.

64. Om pant, pantköp, ränteköp och lån mot ränta, se Olsson (1947) s. 62–76 och Bjarne Larsson (2010) s. 180–182, 214–246.

För sex av dessa är det en präst med anknytning till sockennivån som gör en jordaffär men det framgår inte säkert vilken kyrka han tjänstgör vid. De åtminstone 159 sockenkyrkorna kan jämföras med de 59 sockenkyrkor vilka under samma period fick jorddonationer. Jämförelsen pekar på att även sockenkyrkan var en aktiv part på jordmarknaden, men i betydligt mindre utsträckning än domkyrkor och kloster.

En präst var dock inte skild från det världsliga samhället i stort, han hade tillgång till både ärvd och köpt jord, och för att vi därför ska få en mer rättvisande bild av just sockenkyrkans jordaffärer har vi delat upp dessa i tre kategorier: säkra, osäkra och privata. Kategorin säkra består av sådana affärer där det är helt klart att de görs på sockenkyrkans vägnar. Till exempel att socknens präst och kyrkovärjare (kyrkvårdar) gemensamt har gjort upp med motparten och/eller att det framgår att berört domkapitel eller biskop har godkänt den. Kategorin privata består av poster där det står klart att affären görs med sockenprästens privata jord eller medel. Kategorin osäkra utgörs just av osäkra affärer där registertexten enbart relaterar till de ingående parterna i transaktionen utan att för den skull ge indicier på vems vägnar – eller egentligen vems egendom – transaktionerna avser, sockenkyrkans eller prästens.

Utifrån detta resonemang har vi funnit 87 säkra transaktioner, 55 privata och 50 osäkra. De säkra jordaffärerna utgörs främst av byten (50 styck). Detta är inte så förvånande om vi betänker att en sockenkyrka i princip har samma nytta av att arrondera det egna jordinnehavet som andra frälse jordägare, antingen om det innebär att prästbordets ägor skall koncentreras eller att exempelvis donationsjord skall bringas i närmare geografiskt förhållande.⁶⁵

Genomgången visar dock tydligt att sockenkyrkan rörde sig på en helt annan ekonomisk nivå än vad domkyrkor och kloster gjorde. Detta kan möjligen tala för att sockenkyrkan, där kyrkovärjare och sockenbor har ett relativt stort inflytande, väljer att lägga ett eventuellt ekonomiskt överskott på kyrkobyggnaden i stället för att investera i jord. En alternativ tolkning är att sockenkyrkans årliga ekonomiska överskott inte är tillräckligt stort för att det skulle vara möjligt att agera på jordmarknaden. Eventuellt investerade man ett ackumulerat överskott kanske hellre på kyrkans utsmyckning/underhåll. Förhållandet kan även tolkas som

65. Jämför Elisabeth Gräslund Berg, *Till prästens bruk och nytta: Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid* (Stockholm 2004) kapitel 3 och där särskilt s. 173–174.

att sockenkyrkan enbart var intresserad av jordagods i närområdet. Om detta skulle vara riktigt borde det dock ha dröjt längre tid mellan varje gång ett lämpligt gods kom ut på jordmarknaden än om sockenkyrkan inkluderade en större region, än exempelvis socknen, för sitt intresse att förvärva jord. Resultatet – bytenas dominans i sockenkyrkans jordaffärer – stärker vår tidigare utförda tolkning av Göran Dahlbäcks modell.

Uppländska sockenkyrkors spår av investeringar i kyrkorummet i förhållande till deras jordinnehav och världsligt frälse

Detta avsnitt ser närmare på förhållandet i Uppland, inledningsvis utifrån frågeställningen om det var sockenkyrkornas jordinnehav som gav dem möjlighet att bekosta utsmyckningar av kyrkorummet. Med utsmyckning avser vi valvslagning med invändiga tegelvalv, kalkmålningar, samt införskaffande av kultföremål.

DMS beskriver sammanlagt 114 socknar i Uppland. Av dessa har 23 stycken lämnats utanför då den medeltida sockenkyrkan antingen är riven och ersatt med annan kyrkobyggnad, blivit övergiven eller att det av beskrivningen inte framgår huruvida tegelvalv slogs under 1400-talet eller ej. Två kyrkobyggnader vilka redan under 1300-talet försågs med valv har dock medtagits, Vaksala och Gamla Uppsala. Sålunda undersöks 91 kyrkor. För att få en uppfattning om representativiteten av detta urval kan nämnas att i hela Uppland finns runt 180 medeltida kyrkor varav 90 procent bevarats helt eller delvis.⁶⁶

I 71 av 91 kyrkor förekom kalkmålningar. För åtminstone 46 av dessa har målningarna daterats till ett senare tillfälle än när själva valvslagningen enligt byggnadsbeskrivningarna är avslutade – alltså med en distinkt tidsutdräkt däremellan. För resterande 26 kyrkor med kalkmålningar är målningarna antingen daterade till tiden nära eller omedelbart efter att valvslagningen var avslutad.

I 46 av de 91 kyrkorna har dessutom hela eller delar av altarskåp bevarats, antingen i kyrkan eller också på Statens Historiska Museer. Helgonbilder i trä finns bevarade från 37 av kyrkorna. Sammantaget pekar detta på att de flesta sockenkyrkorna i urvalet utsmyckades under senmedeltiden.

66. Bonnier (1981) s. 75.

DMS har vidare för 55 av de 91 socknarna i urvalet publicerat kartor ur vilka det framgår hur många gårdar inom varje socken som sockenkyrkan ägde vid medeltidens slut.⁶⁷ Tillsammans fanns det 2 684 gårdar i dessa 55 socknar och sockenkyrkorna ägde 328 av dem, prästgårdarna inräknade. I medeltal verkar alltså en uppländsk sockenkyrka ha ägt strax över 1/10 av gårdarna inom den egna socknen, men fördelningen av gårdar var inte jämn sockenkyrkorna emellan.⁶⁸ Sju sockenkyrkor ägde 1–5 procent av socknens gårdar, 15 ägde mellan 6–10 procent av gårdarna och 16 kyrkor ägde 11–15 procent. Bara sex kyrkor ägde 20 procent eller fler. Märk att både de sju kyrkorna som ägde den minsta andelen av socknens gårdar och de sex som ägde störst andel valvslogs under senmedeltiden. Däremot har inte alla dessa försetts med kalkmålningar. Tre av sju kyrkor i den jordknappa klassen har kalkmålningar, medan fem av sex jordrika kyrkor har bemålats. Vidare har tre av de sex jordrika kyrkorna altarskåp eller helgonbilder bevarade i jämförelse med fyra av de sju jordfattiga kyrkorna. Andelen jord som sockenkyrkan ägde verkar således inte ha spelat någon avgörande roll varken för valvslagning eller för införskaffande av kultföremål.

För att försöka tolka vad källmaterialet säger om frälse som donatorer har vi sökt spår av frälse i kyrkorummet mot uppgifter om det världsliga frälsets närvaro i enskilda socknar – belagda sätesgårdar och/eller frälsets jordinnehav i de 91 socknarna. En belagd sätesgård är en gård där en frälseman/frälsekvinn (änka) i modern bemärkelse skriver sig. I DMS definition innebär det att vederbörande har utfärdat brev, diplom och liknande som har sätesgården som utfärdandeort. Viktigt att notera är att en sätesgård inte var permanent i den bemärkelsen att den per automatik överfördes som sådan mellan generationer. En änka eller arvinge kunde välja en annan gård inom det egna jordinnehavet som ny sätesgård efter arvskifte eller makens död. Det betyder att en gård ibland kunde vara sätesgård endast under några år eller under någon generation. Frälsets arrendegårdar kunde också byta ägare vid frälseäggarens död, vid jordbyten frälsepersoner emellan eller vid giftermål då gården kunde ges som morgongåva. Hustruns arvejord kunde även bytas mot

67. De 91 socknarna är belägna inom Bro, Hagunda, Lyhundra, Simtuna, Sollentuna, Torstuna, Trögd, Ulleråker och Vaksala härader. Därtill kommer Färingö tingslag och Adelsö socken.

68. Jämför tabellen med Olle Ferm, "De uppländska sockenkyrkornas jordinnehav", i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Stockholm 1991) s. 379–400.

landbogårdar som låg bättre till i förhållande till hennes mans sätesgård eller övriga jordinnehav.⁶⁹ För frälsets närvaro i enskilda socknar betyder det att en ätt kan vara representerad antingen av en sätesgård, en eller flera arrendegårdar eller både och, under hela eller delar av vår undersökningsperiod.

Spår av frälse i kyrkorummet definieras som målade vapensköldar på kyrkans väggar, inventarier med inskurna eller påmålade vapensköldar, glasfönster med vapensköldar, bevarad textil med vapensköldar, bomärken och till sist porträtt. Implicit tolkas spår av frälse som att någon medlem av det världsliga frälset bekostat en utsmyckning eller ett inventarium i en enskild sockenkyrka. Notera dock att Carina Jacobsson menar, med stöd av Anna Nilsén, att vapensköldar vilka bär ärkebiskopens, enskilda biskopars, regenters eller riks- eller stiftsvapen sannolikt skall tolkas som en datering av en ombyggnad eller en utsmyckning, det vill säga arbetet utfördes under den tid då vederbörande verkade, inte som att denne personligen bidragit med ekonomiska resurser. Denna tolkning har vi valt att följa i nedanstående argumentation.⁷⁰

I DMS:s häften om Upplands tegelvalvskyrkor möter spår av frälse i 17 av de 91 sockenkyrkorna.⁷¹ Ibland möter i en kyrka flera olika spår av frälse. Det vanligaste spåret är målade vapensköldar på kyrkorummets väggar eller i dess kor – finns i 12 kyrkor. För tre kyrkor noteras att de haft glasfönster med vapensköldar. I en kyrka finns ett förmodat porträtt av en frälseman inkluderat i kalkmålningarna, Bengt Jönsson (Oxenstierna).⁷² Två kyrkor har senmedeltida korstolar med inskurna vapensköldar, en kyrka har ett altarskåp med påmålade vapensköldar, samt en kyrka har en mässshake med broderade vapensköldar. Slutligen har en kyrka en gravhäll inne i långhuset med inristade bomärken från tiden. Tyvärr kan endast åtta spår av frälse iaktas i dag, övriga bygger på uppgifter, ofta från 1600- och 1700-talen, om att spår har funnits. Ändå har DMS – och Sveriges kyrkor – för fem av kyrkorna med spår av frälse en uttalad och trolig koppling mellan lokalt frälse och utsmyck-

69. Bjarne Larsson (2010) s. 26–28, 97–101, 126–127, 144–150 och 266–269.

70. Anna Nilsén *Program och funktion i senmedeltidens kalkmåleri: Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400–1534* (Stockholm 1986) s. 223–225, och Jacobsson (2002) s. 82. DMS har tagit detta ad notam i sitt senaste utgivna häfte för Uppland, se DMS 1:9, s. 33–34.

71. Följande socknar: Vendel, Harbo, Vittinge, Söderby, Veckholm, Lillkyrka, Arnö, Adelsö, Funbo, Rasbokil, Film, Lena, Tensta, Skuttunge, Danmark, Vaksala och Börje.

72. Se vidare Åke Nisbeth, "Målningarna i Tensta kyrka", i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm 2004) s. 211–281.

ning.⁷³ För fyra kyrkor menas att frälset bekostat kalkmålningar och/eller valvslagning, för en kyrka att frälset bekostat ett korfönster med glasmålningar. Den mest explicita kopplingen gäller det målade frälsevapnet Ulv i Harbo kyrka som tolkas i en relativsats på följande sätt: "vilket torde innebära att Sten Bengtsson (Ulv) bekostat valvslagning eller målning".⁷⁴ Sten Bengtssons (Ulv) sätesgård var Aspнас i Östervåla socken och låg alltså inte i Harbo socken.

När det gäller det världsliga frälsets närvaro i enskilda socknar redogör DMS för belagda sätesgårdar i 43 av de 91 urvalssocknarna under någon del av vår undersökningsperiod.⁷⁵ Av dessa 43 socknar har elva också spår av frälse i kyrkan. Dock överensstämmer kyrkans spår av frälse tidsmässigt, kyrkans ombyggnads- och utsmyckningsperiod, med den ätt som under vår undersökningsperiod skrev sig till en sätesgård i samma socken som kyrkan endast för fem socknar.⁷⁶ Två av dessa ingår i den ovan anförda gruppen om fem sockenkyrkor där DMS – och Sveriges kyrkor – gör en uttalad koppling mellan lokalt frälse och kyrkoutsmyckning: Vendel och Tensta socknar. För tre av socknarna i samma grupp, Film, Tensta och Vendel, framgår av DMS att den utpekade frälseätten ägde arrendegårdar i socknen. Således saknade Film en samtida, belagd sätesgård för den ätt som ägde arrendegårdar i socknen i vars kyrka den implicit skall ha bidragit till utsmyckningen.

En slutsats av genomgången är att spår av frälse i sockenkyrkan inte nödvändigtvis innebär att representanter för den utpekade ätten måste ha en sätesgård i samma socken som kyrkan; närvaro i form av arrendegårdar kan räcka för att den skall bidra med en utsmyckning. Gabriela Bjarne Larsson som undersökt 143 gåvobrev från Finnveden, perioden 1300–1500, drar slutsatsen att "antagligen gav de [frälset] till varje sockenkyrka där de ägde jord".⁷⁷ Vi menar att hennes resultat öppnar för

73. DMS 1:2, Danmarks kyrka, s. 135; DMS 1:3, Films kyrka, s. 140 och Tensta kyrka, s. 164; DMS 1:4, Harbo kyrka, s. 91 och Vendels kyrka, s. 142.

74. DMS 1:4, s. 91.

75. DMS häften har i alla häften, utom det äldsta, sätesgårdarna listade, socken för socken, med angivande av de år enheten varit en sätesgård samt en hänvisning till vilken sida enheten nämns. Detta gör det lätt att kollationera kyrkoberivningarnas spår av frälse mot den frälseperson som skrev sig till sätesgården vid en viss tidpunkt.

76. DMS 1:4, Vendels kyrka och sätesgården Örby; DMS 1:9, Veckholms kyrka och sätesgården Ekholmen; DMS 1:9, Lillkyrka kyrka och sätesgården Eka; DMS 1:3, Funbo kyrka och sätesgården Hallkved samt DMS 1:3, Tensta kyrka och sätesgården Salsta.

77. Bjarne Larsson (2010) s. 91–92. Citatet på sidan 92.

att det kan ha funnits ett liknande tänkande hos frälset vad gäller ekonomiska bidrag till utsmyckning av en sockenkyrka.

Underlaget för våra slutsatser kan tyckas vara begränsat men vilar ändå på en så noggrann genomgång av enskilda socknar och deras kyrkobyggnader som står att få i dag. Den viktigaste observationen som återstår rör egentligen inte det exakta antalet kyrkor till vilka det världsliga frälset bidragit med resurser – det lär vi antagligen aldrig få veta – utan hur många kyrkor som frälset inte bidrog till. Mot bakgrund av förklaringsmodellen att det världsliga frälset dominerade utsmyckningssammanhang blir denna fråga mer intressant. Vi kanske bara kan räkna med frälsets stöd i en femtedel av fallen – 17 sockenkyrkor med spår av frälse i jämförelse med totalt 91 sockenkyrkor, ändå hade de övriga kyrkorna råd med utsmyckning.

Plenaravlatsbrevens funktion i samband med byggande samt utsmyckning av kyrkorummet

Under medeltiden förekom olika typer av avlatsbrev, både personliga brev och sådana som var knutna till olika religiösa institutioner. De senare utgörs av så kallade plenaravlatsbrev. Under hög- och senmedeltid infördes också en särskild penningavlat där en penninggåva till ett väl definierat kyrkligt ändamål utgjorde grund för avlaten, vanligen för reparation och ombyggnad av en kyrka som utsatts för eldsvåda.⁷⁸ Plenaravlatsbrevet innebar att en person, antingen någon som var ålagd botgöring eller frivilligt sökte detsamma, kunde uppsöka en religiös institution som hade en plenaravlat kopplad till sig i avsikt att sona sina synder eller påverka sitt "pluskonto". Därigenom skulle personen få ett bestämt antal dagar i skärselden efterskänkta. Detta ansåg samtiden vara åtråvärt vilket kan utläsas av svenska medeltida texter.⁷⁹ Antalet dagar som efterskänktes berodde på vem som hade utfärdat brevet. En biskop hade maximalt rätt att ge 40 dagars avlat, utom vid kyrkoinvigning som renderade upp till ett helt år, en kardinal kunde ge 100 dagar, medan en påvlig legat kunde meddela betydligt mer. För att inte tala om påven själv. Vidare utdelades avlaten i det enskilda fallet som regel bara vid den religiösa institutionens särskilda helgon- och högtidsdagar under kyrkoåret. Brevet var vanligen

78. Pernler (1999) s. 30.

79. Myrdal & Bäärnhielm (1994) s. 79–80. Jämför med uttalanden i Fröjmark (1992) s. 104, 125, 127 och även not 90 på samma sida samt på s. 137.

knutet till den religiösa institutionens kyrka (byggnaden) eller alternativt till en helgonbild eller ett altare inne i byggnaden.⁸⁰

Mottagande religiös institution har av allt att döma fått sitt avlatsbrev via en supplik sannolikt oftast i anslutning till stiftsbiskopens visitationsresor.⁸¹ Både präst och kyrkovärjare hade då tillfälle att be om ett avlatsbrev vilket de i framgångsrika fall kunde få utfärdat mot en avgift, antingen i omedelbar anslutning till visitationen eller något senare i tiden. Att detta har varit processen bakom många plenaravlater troliggörs av att ett stort antal brev i materialet är utfärdade på plats, eller i närheten av den aktuella sockenkyrkan, och ofta även kopplas till en biskops visitationsresor.

Plenaravlatsbrev anger alltid vilka krav som ställs på den som vill komma i åtnjutande av avlaten. Först och främst krävs uppriktig ånger hos botgöraren, men även att den avlatssökande hjälper kyrkan praktiskt genom arbetsåtagande, gåvor eller donationer, allt efter råd och lägenhet. Detta innebär att den religiösa institution som får ett plenaravlatsbrev utfärdat åt sig därmed kan påräkna extra inkomster utöver vad eget jordinnehav, och i förekommande fall tionde, kan inbringa. Omvänt innebär det att utfärdaren av plenaravlatsbrevet – oftast biskopen i stiftet – kan rikta extra resurser till utvalda kyrkliga byggnadsprojekt.⁸² På individnivå, slutligen, innebar möjligheten att komma i åtnjutande av avlaten genom eget arbete att den blev tillgänglig för alla, oavsett förmögenhet.

För att kunna genomföra analysen av plenaravlatsbrevets funktion vid byggande, om- och nybyggnation, samt utsmyckning av kyrkorummet har vi identifierat totalt 273 plenaravlatsbrev – fortsättningsvis avlatsbrev – i SDHK. Urvalskriteriet har varit att enskilda avlatsbrev skall vara knutna till en namngiven religiös institutions byggnad, alternativt kultföremål, altare eller kapell inne i själva byggnaden. De 273 avlatsbrev har fördelats mellan undergrupperna sockenkyrka respektive övriga kyrkliga institutioner. Med sockenkyrka avses här just en sockenkyrka eller ett enskilt kapell beläget på vad som administrativt kan anses vara landsbygd och till denna grupp kan 218 avlatsbrev föras. Övriga kyrkliga institutioner avser domkyrkor, kloster, hospital, helgeandshus, gillen

80. Andrén (2006) s. 18–30.

81. Pernler (1999) s. 161. Andra möjligheter stod dock till buds, se vidare SDHK 33185.

82. Andrén (2006) s. 18–30, Dahlbäck (1991) s. 359 och Pernler (1999) s. 30.

samt kyrkor och kapell i städer, dessa har sammanlagt 55 avlatsbrev från perioden.

Antalet sockenkyrkor med bevarade avlatsbrev är ganska lågt i förhållande till det totala antalet sockenkyrkor i Sverige. Det fanns cirka 2 350 sockenkyrkor i nuvarande Sverige vid medeltidens slut, inklusive kyrkor i dåvarande danska landskap under Lunds ärkestift. Lågt räknat kan vi därför förutsätta att det fanns åtminstone cirka 1 500 sockenkyrkor inom den svenska kyrkoprovinsen, utom Finland, vid medeltidens slut.⁸³

Granskar vi de bevarade 218 avlatsbrev för undergruppen sockenkyrka finner vi att dessa gäller endast 97 sockenkyrkor, elva kapell och en kyrkogård, det vill säga 108 religiösa institutioner.⁸⁴ Vi har inte haft möjlighet att excerpera *Finlands Medeltida Urkunder* i sin helhet, vare sig digitalt eller på annat sätt. Därför har vi valt att avskilja fyra avlatsbrev som rör tre sockenkyrkor och ett kapell belägna i dagens Finland.⁸⁵ Likaså har vi inte medräknat avlatsbrevet för kyrkogården.⁸⁶ Återstår gör 213 avlatsbrev knutna till 103 sockenkyrkor och kapell, de senare omtalas hädanefter som sockenkyrkor. Att antalet avlatsbrev är större än antalet kyrkliga byggnader betyder att vissa kyrkor har fått mer än ett avlatsbrev över tiden: 59 kyrkor har ett brev, 18 har två brev vardera samt 27 har tre eller flera brev knutna till sig.

Sockenkyrkorna med avlatsbrev är ganska jämt spridda över de svenska medeltida stiftet, med undantag av Växjö stift vilket helt saknar avlatsbrev knutna till sockenkyrkor.⁸⁷ I ärkestiftet har 25 sockenkyrkor avlatsbrev, i Linköpings stift 22 stycken, i Skara 20 stycken, i Strängnäs 22 stycken och i Västerås 14 stycken.

I analysen har vi ställt avlatsbrevens innehåll mot antikvarisk information om den medeltida kyrkobyggnaden och dess utsmyckning. Detta för att se om det går att knyta enskilda avlatsbrev antingen till byggande,

83. Bonnier (2008) s. 167.

84. Ett avlatsbrev för ett kapell som är inhyst i en sockenkyrka räknas i detta fall som tillhörigt en sockenkyrka på samma sätt som de avlatsbrev vilka rör enskilda altare eller kultföremål i en sådan.

85. Kemi SDHK 44089, Rimito SDHK 25772, Räntemäki (kapell) SDHK 22461 och Vesilaks SDHK 43987.

86. Forsviks kyrkogård SDHK 29122.

87. Det medeltida Växjö stift omfattade endast tre härader inom nuvarande Kronobergs län: Allbo, Kinnevald och Uppvidinge. Se Myrdal & Bäärnhjelm (1994) s. 155 och där karta 1 A. Stiftsgränser.

om- och nybyggnation, eller till utsmyckning, det vill säga helgonbilder, altarskåp, målningar och altare. Anledningen till detta förfarande är att rent logiskt och teoretiskt måste utsmyckning föregås i tiden av byggande, vare sig det rör sig om en helt ny kyrka eller exempelvis valvslagning. Detta blir mycket tydligt i de enskilda serierna av brev för de 27 sockenkyrkor som har tre eller flera brev knutna till sig. Serierna preciserar vid vilka tillfällen och i vilken tågordning avlatsbrev kunde utfärdas. Först och främst under själva byggnationsfasen. Var denna så pass omfattande att kyrkobyggnaden genomgick en avsevärd förändring mot tidigare eller om det rörde sig om en helt nybyggd kyrka krävde detta en (ny)invigning av stiftsbiskopen innan kyrkorummet kunde tas i religiöst bruk. Vid detta tillfälle kunde avlatsbrev dels knytas till det nyinvigda kyrkorummet (kyrkan), dels utfärdas för att äska medel för den följande utsmyckningen av detsamma. I det fall kultföremål etcetera nyanskaffades i tiden därefter måste de invigas innan de kunde tas i bruk, vilket gav biskopen möjlighet att knyta avlat direkt till föremålet ifråga i samband med invigningen.

Tidigare forskning har vanligtvis kopplat avlatsbrev till byggande, och sammanlagt 51 avlatsbrev i vårt material kan sättas i samband med valvslagningar eller andra ombyggnationer utifrån byggnadshistoriska undersökningar. För 30 av kyrkorna som berörs av dessa brev finns antikvariskt fastställda byggnadsperioder att tillgå. Även om dessa kan betraktas som ungefärliga bedömningar, snarare än exakta dateringar, framgår att i medeltal varade en byggnadsperiod i cirka 40 år. Det pekar på två saker. Dels var byggnadsperioderna långa. Dels startades sannolikt ett byggnadsprojekt utan att sockenkyrkan för den skull i förväg hade lagt pengar på hög, för att sedan kunna genomföra hela projektet på kort tid. Ett sådant förfarande kan tyckas självklart om den befintliga kyrkobyggnaden hade drabbats av brand, men det var sannolikt också den ledande principen även för planerade byggnadsprojekt.

Ett avlatsbrev som utfärdades i detta sammanhang var därmed i praktiken en hjälp till utökade resurser under en lång tid framöver – sannolikt inte minst arbetskraft för grovarbete vid byggena eftersom det statistiskt sett fanns många fler avlatssökare som levde under små omständigheter än välbärgade sådana. Nästan samtliga plenaravlatsbrev är stereotypa och inkluderar en fras som lyder ungefär *ad eius fabricam vel ornamenta melioranda manus porrexerint adiutrices, aut quid notabile*

legauerint vel legare procurauerint ("som räcker hjälpande händer till dess [kyrkans] byggnadsverk eller till förbättrandet av dess [kyrkans] utrustning eller som testamenterar eller ombesörjer att testamentera något värdefullt").⁸⁸ Formuleringen gör det alltså möjligt att få avlat utan tillgång till reda pengar. Sannolikheten för att det kunde förhålla sig så stöds implicit av att Dahlbäck i sin genomgång av sockenkyrkoräknenskaper redovisar lönekostnader för murarmästare och smeder. I övrigt noteras inte några löner för daglönare etcetera men vi vet samtidigt att både kvinnor och män anställdes som utbildad arbetskraft vid kronans byggprojekt vid slott och borgar under andra halvan av 1500-talet. De bar: "sten och olika sorters kalk, lossade pråmar med kalk, högg loss jord, arbetade vid tegelugnarna och blandade kalk [...] Att lönen var lika och att män och kvinnor redovisades tillsammans tyder på att det verkligen var samma arbete de utförde."⁸⁹

Detta innebär att det går att beskriva ett avlatsbrev, utfärdat i detta sammanhang, som att brevet bidrar till att hålla kostnaderna nere likväl som om att det gav extra intäkter. Byggnadsarbetet kunde föras framåt utan att sockenkyrkan nödvändigtvis behövde betala ut arbetslön.

Vi har funnit 19 avlatsbrev som med stor sannolikhet kan knytas till invigning av en helt ny kyrka eller invigning av kyrkorummet efter renovering eller ombyggnation. Åtta av dessa gör det helt säkert, medan övriga har räknats som sannolika med hänsyn till den meddelade avlatsens tidsutdräkt, ett år, eller att brevet specifikt efterfrågar gåvor vilket gör det möjligt att pryda det nya kyrkorummet.

Nästa stora post av brev är de som kan knytas till kultföremål i kyrkorna. Sammanlagt omtalar minst 51 avlatsbrev kultföremål. Oftast rör det sig om en invigning av föremålet ifråga, men i vissa fall uppmärksammas utan kommentar en skulptur eller liknande. Detta föremål beskrivs sedan rendera avlat till den som ber en bön inför detsamma. I 26 fall omtalar brevet innehåll att en invigning skett med säkerhet, i tolv fall har sannolikt en invigning skett men vi kan inte bevisa det. Det betyder att för 1/4 av de avlatsbrev som omtalar ett kultföremål kan vi inte belägga någon invigning, men ändå omnämns ett kultföremål särskilt. Om det i dessa fall rör sig om äldre, redan invigda kultföremål, eller om bara

88. Andrén (2006) s. 24.

89. Christopher Phil, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talet Sverige* (Uppsala 2012) s. 58.

själva frasen om invigning har utelämnats går inte att avgöra. Notera att invigningar av kultföremål sällan eller aldrig verkar gälla kalkmålningar i valven, i stället handlar det om lösa föremål eller altaren. Detta beror sannolikt på att många kalkmålningar invigdes i samband med att kyrkan nyinvigdes efter ombyggnad. Av intresse är också att majoriteten av alla avlatsbrev som omtalar kultföremål dateringsmässigt hör hemma under andra delen av vår undersökningsperiod. Detta kan i så fall sättas i samband med flera nyligen ombyggda och ibland nyinvigda kyrkor, speciellt i norra delarna av Uppsala stift och Västerås stift.

Den ekonomiska funktionen för avlatsbrev som kan kopplas till invigning av nyrenoverade kyrkorum, nya kyrkor och till kultföremål är enklare att beskriva än de som kan knytas till kyrkornas byggnationsfas. De utfärdas i samband med att ett projekt är slutfört alternativt efter det att nya kultföremål inköpts. Deras uppgift är av allt att döma att öka besöksantalet och därmed offergåvorna till den sockenkyrka dit avlaten är knuten, oavsett om det är byggnaden eller kultföremål som avses i breven. Således vill man öka mängden mynt i de offerstockar och kollektbössor som Dahlbäck redovisar. Både Kumla och Funbo sockenkyrkor har avlatsbrev som omtalar kultföremål vilket däremot Dahlbäck inte nämner i sin uppsats. Det är också sannolikt därför som Pernler skriver att en ny bild kunde "ses som en kapitalplacering, ett sätt att värdesäkra medel som man hade. Om biskopen utställde avlatsbrev som anknöt till den nya bilden, kunde man förhoppningsvis räkna med flera besök både av sockenbor och utsocknes, och därmed ytterligare gåvor".⁹⁰

På det övergripande planet kan alla här ovan redovisade tillfällen för avlatsbrevs utfärdande och funktion beskrivas som att de tillför extra resurser till sockenkyrkornas fabrica. En sådan definition är dock litet trubbig eftersom avlatsbrevs, som utfärdades under en byggnationsfas, främsta ekonomiska funktion i praktiken sannolikt var att hålla kostnader nere för det förestående tidskrävande byggprojektet. Vidgar vi perspektivet är det frågan om inte stora delar av ett byggprojekt rörande en sockenkyrka kunde utföras av sockenborna själva, där inte avlaten utan kopplingen till goda gärningar och den föregivna mentaliteten att vilja påverka sitt pluskonto kunde utgöra en väl så stor kraft. Timmer och sten till en gråstenskyrka alternativt vapenhus eller sakristia

90. Pernler (1999) s. 72.

borde i de flesta fall ha funnits tillgängliga inom socknen eller i dess närområde. Däremot tegel till invändiga valv krävde både tegeltillverkning och en murarmästare som slog valven tillsammans med lärlingar. Övrigt grovarbete torde dock kunna ha utförts av sockenbor likväl som av avlatssökande.

Sammanfattande diskussion

På det övergripande planet – trots att vi kombinerat och undersökt alla tillgängliga källmaterial på ett delvis nytt sätt – har vi inte fått fram helt entydiga bevis för hur sockenkyrkan fick resurser för 1400-talets satsningar. Vi har förvisso kunnat nedtona det världsliga frälsets roll i sammanhanget, både regionalt och nationellt, eftersom de exempelvis knappast kan ha bidragit i någon större utsträckning till kyrkorna i Norrland, på grund av sin koncentration till Svea- och Götaland. Regionalt – inom det världsliga frälsets kärnområde – kunde vi implicit visa att de inte hade bidragit mer än i 1/5 av fallen. Vi har också samtidigt kunnat påvisa sockenkyrkans uppenbart begränsade förmåga att dra till sig donationer av jord parallellt med att enskilda sockenkyrkors jordinnehav inte verkar ha spelat en absolut avgörande roll för deras möjlighet till utsmyckning och ombyggnation av kyrkorummet. Vidare har vi kunnat vederlägga uppfattningen att plenaravlatsbrev var vanligt förekommande.

Vår delundersökning av avlatsbrevens funktion i kombination med avsaknaden av arbetslöner för andra än specialutbildade hantverkare och långa byggnationsperioder gör det dock möjligt att ge en delvis mer preciserande, men ändå tentativ, tolkning för delar av skeendet. Ersätter vi ordet ”bekostades” i meningen – ”Här tänker man sig att en stor del av periodens ombyggnationer bekostades av bönderna själva” – till ”bekostades genom eget arbete inklusive byggnadsmaterial” öppnar sig en möjlig förklaring till avsaknaden av arbetslöner för grovarbete i samband med byggnation. Centralt i detta resonemang är dels den senmedeltida önskan att påverka tiden i skärselden genom goda gärningar, dels att läran om avlat var fast förankrad i samhället och religiöst sanktionerad. I byggnationsfasen blir då inte tillgången till kontanta medel lika avgörande. Flaskhalsen blir i stället sockenbornas tillgängliga arbetstid inom ramen för självhushållsjordbrukets obönhörliga och absoluta tidskrav. Tidsbrist – tiden som det var möjligt att lägga på byggnation – skulle således vara en väsentlig faktor som bidrog till de långa byggnations-

perioderna. I ljuset av en sådan tolkning är det lättare att föreställa sig att sockenkyrkans 25–28 mark årligen, genom eget sparande, kunde räcka långt för investeringar som krävde kontanta utlägg: hantverkslöner, helgonbilder och altarskåp.

Indulgences, wooden sculptures and vaulting:

The economy of the parish church in Sweden 1430–1519

Swedish medievalists have presented two theories to explain how the investments in vaulting, murals and wooden sculptures in parish churches were made possible from the 1430s and onwards. Everyone agrees that the boom in construction activity is the first discernible sign of recovery after the economic set-back that the Black Death (1350) and recurring outbursts of plague in the following century brought on the country. Primary source material is scant. Only seven parish churches have left us records of their economic activity. One theory posits that the process of vaulting and church decoration was driven chiefly by donations from the nobility. The second theory relies heavily on the fact that land rent and land prices plummeted immediately after the Black Death and remained low. From the middle of the 15th century even freeholders enjoyed considerably reduced tax rates. This development left a bigger share of the agricultural surplus in the hands of the peasant community, who spent part of it on their parish churches.

By creating a full picture of church land transactions (cathedrals, monasteries and parish churches), comparing the level of donations of land to the church with the level of business (buying, selling, exchanging) this study reveals that the parish church had a hard time attracting donors; their share was only five per cent of the total amount of donations 1430–1519. A special investigation was made of parish churches where vaulting had been carried out and supplied with an antiquarian description, which were scrutinised for traces of noble presence, chiefly coats of arms, which could suggest that local nobility had been involved in reconstruction or decoration of church premises. Only one fifth of the churches showed such signs of noble presence. In a third investigation, indulgences issued for parish churches were analysed as a new factor. International research has pointed out that the issuing of such indulgences had a practical economic intent as well as a celestial purpose: to offer a perpetual source of income for the church's building fund, the *fabrica*. Seven per cent of the estimated total number of parish churches – 103

of a total of 1500 – were issued such letters. The overall evidence therefore favours the second theory, with the input from the nobility seriously downplayed but still present.

Keywords: Late medieval Sweden, parish churches, vaulting, church decoration, indulgences, donations, land transactions